زمانی ستاندارد لە هەندێ وڵاتدا(*)

بەشی یەکەم

د. نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو

1. ئێران

لە دوای ڕووخانی ڕژێمی شاهەنشاهی لە ١٩٧٩/٢/١١، کۆماری ئیسلامی ئێران دامەزرا، پایتەختەکەی (تاران)ە و، دەکەوێتە باشووری ڕۆژئاوای کیشوەری ئاسیاوە[١].

لە مانگی کانوونی یەکەمی ١٩٧٩ دەستووری کۆماری ئیسلامی ڕاگەیەندرا، ئەو دەستوورە بڕیاری سێ دەسەڵاتەکەی دیکە دەدات: جێبەجێکردن و یاسادانان و دادوەری[٢]. دەستووری ئێران، کە بە (یاسای بنەڕەتی کۆماری ئیسلامی ئێران) ناودەبرێت، لە ٢٤ی ئابانی ساڵی ١٣٥٨ هەتاوی بەرانبەر (١٥)ی ئەیلوولی ١٩٧٩ نووسراوە، لە کۆتایی ساڵی ١٩٨١ ڕاستەوخۆ بڕیاری

لەسەر دراوە و، لە ڕاپرسییەکی جەماوەریدا، کە هاوکات بوو لەگەڵ هەڵبژاردنەکانی سەرۆک کۆمار لە ساڵی ١٩٨٩ پەسند کرا[٣].

لەم دەستوورەدا لە ماددەی (١٥)دا ئاماژە بە زمان دەکات، تیایدا بە ڕاشکاوی دەڵێت زمانی فەرمی وڵات فارسییە.

ماددەی (١٥): زمان و نووسینی فەرمی و هاوبەشیی خەڵکی ئێران فارسییە، پێویستە بەڵگەنامە و نووسراوە فەرمییەکان و کتێبەکانی قوتابخانە بەم زمانە و نووسینە بێت، بەڵام کەڵک وەرگرتن لە زمانە ناوچەیی و قەومییەکان** لە چاپەمەنی و ڕاگەیاندنە گرووپییەکان و وانەوتنەوەی ئەدەبیاتی خۆیان لە قوتابخانەکان لەتەنیشت زمانی فارسییەوە ئازادە[٤]. واتە زمانی فارسی بە تەنیا زمانی فەرمی و گشتییە لە وڵاتدا، بۆیە پێویستە لەسەر گەلانی ئێران بە هەموو نەتەوە و چینەکانی، ئەم زمانە لە هەموو دامەزراوەکانی وڵات بەکاربهێنن، هەروەها زمانی فێرکردنە لە قوتابخانەکان. دەربارەی زمانی کوردی، کە زمانی چەندین ملیۆن کوردە لە ئێران، کەچی تەنیا دەشێ لە بواری ڕۆژنامەگەریی و هۆکارەکانی ڕاگەیاندن بە گشتی بەکاربهێنرێت، واتە ئەم زمانە لە ئێران زمانی پڕوپاگەندە و ڕاگەیاندنی حکومییە و هۆکارێکە بۆ تێگەیشتنی سیاسەتی وڵات، هەروەها دەشێ ئەم زمانە لەپاڵ زمانی فارسی ئەدەبەکەی بخوێندرێت، بەو واتایەی ئەم زمانە و زمانانی تر هیچ سەربەخۆییەکیان نییە و، هیچ لایەنێکی یاسایی و دەستووریی نییە بۆ فێربوونیان، بەڵکو ئەگەر بەکاربهێنرێت، ئەوا پێویستە لە خزمەتی سیاسەتی وڵاتدا بێت و، ئەگەر ئەم زمانە بۆ خوێندنیش بەکارهات و بووە زمانی فێرکردن، ئەوا پێویستە لەپاڵ زمانی فارسی لە قوتابخانەکاندا بخوێندرێت.

لە ماددەی (١٦)ی دەستووری ئێراندا هاتووە ((لەبەر ئەوەی زمانی قورئان و زانست و پەروەردەکانی ئیسلامیی عەرەبییە و، ئەدەبی فارسیش

بەشێوەیەکی تەواو لەگەڵیدا هاوکۆکە، بۆیە پێویستە ئەم زمانە لەدوای قۆناغی سەرەتایی تاکو کۆتایی قۆناغی ناوەندی بخوێندرێت))[٥]. واتە زمانی فارسی زمانی ڕەسمییە لە وڵاتدا، کەچی زمانی عەرەبی کە زمانی قورئانی پیرۆزە، ئەوا تەنیا بۆ ماوەی سێ ساڵ زمانی فێرکردنە.

کەواتە وەکو دەردەکەوێ لە وڵاتی ئێران زمانی کوردی و زمانانی تر جگە لە فارسی بە زمانی ناوچەیی سەیر دەکرێت، ئەم کارەش دیارە بەرنامەدارێژراوە، تاکو کوردەکانی کوردستانی ئێران لایەنی هەستی نەتەوەیی و بەهای ڕوحییەتی نەتەوەییان لاواز بێت و زمانی خۆیان لەبیر بکەن، هەروەکو (هاشمی ڕەفسنجانی) سەرۆکی پێشووی ئێران دەڵێت:((لاوازی زمان دەبێتە هۆی لاوازی بەهای ڕوحانی گەل))[٦]، کە ئەمەش بەڵگەیەکە لەسەر ئەوەی کە لاوازکردنی زمانی کوردی لە ئێران، دەبێتە هۆی لاوازبوونی بەهای ڕوحییەتی گەلی کورد.

دیارە ئەم ماددەیەی دەستووری ئێرانیش لە واقیعدا بوونی نییە، چونکە ڕێگا نادرێت وانەی زمان و ئەدەبی کوردی یان زمانەکانی تر جگە لە زمان و ئەدەبی فارسی لە قوتابخانەکان بخوێنرێت، تەنیا بۆ ڕادیۆ و تەلەفزیۆن و بۆ ناوەند و گروپی ئەهلی (ناحکومی)یە، دەشێ بەشێوەیەکی زۆر سنووردار وانەی زمانی کوردی بخوێنرێت، ئەویش تەنیا لەپاڵ زمانی فارسی، واتە بە بەراوردکردنی لەگەڵ زمانی فارسی یان وەرگێڕانی لە فارسی بۆ کوردی یاخود لە کوردی بۆ فارسی.

ئەگەر بێینە سەر بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد لە کوردستانی ئێران، بەتایبەتی سەیری پەیڕەو پرۆگرامی (حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران) بکەین، دەبینین لە ماددەی دووەم لە بڕگەکانی (١٢، ١٣) ئاماژە بە زمانی کوردی لەپاڵ زمانی فارسی دەکات وەکو زمانێکی فەرمی لە هەرێمی

کوردستانی ئێران. ئەم بە فەرمی کردنەش بۆ هەموو ناوەندەکانی خوێندن و یەکە ئیدارییەکانی ناوچەکانی هەرێمی کوردستانی ئێرانە، بەمشێوەیەی خوارەوە:[٧]

ماددەی دووەم: بنچینەکانی ئیدارەی حکومەتی هەرێمی کوردستان

12. زمانی کوردی، زمانی فەرمیی هەموو ئاستەکانی خوێندن و پێوەندییە ئیدارییەکانی هەرێمی کوردستانە، زمانی فارسی لە هەرێمی کوردستانیش لەپاڵ زمانی کوردی لە قوتابخانەکاندا دەخوێندرێت.

13. پێوەندییە فەرمییە ئیدارییەکانی هەرێمی کوردستان لەگەڵ ئۆرگانەکانی سەر بە دەوڵەتی فیدڕاڵ لە کوردستان و هەرێمەکانی دیکەی ئێراندا بە زمانی فارسی دەبێ.

دیارە لە داهاتوودا ئەگەر هەرێمی کوردستانی ئێران دابمەزرێت، ئەوە لەپاڵ زمانی کوردی، زمانی فارسیش زمانی فەرمی هەرێمی کوردستانی ئێران دەبێت. کەچی ئەوەی جێگەی داخە ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە نووسراو و گۆڕینەوە لەنێوان یەکە ئیدارییەکانی ناوچەکە و حکوومەتی ناوەندی ئێران بە زمانی فارسی دەبێ، هەروەک لە پەیڕەو پڕۆگرامەکە هاتووە، کە بەداخەوە دەبوایە ئاماژە بە زمانی کوردیش بکات، تاکو لە داهاتوودا ئەگەر کورد شتێکی لە ئێران بەدەست بهێنێت، ئەوا زمانی کوردی لەپاڵ زمانی فارسی ببێتە زمانی ستاندارد و زمانی فەرمی وڵات.

سیستەمی نوێی خوێندن و پەروەردە لە ئێران، سەرەڕای ئەوەی لە ماددەی (١٥)ی یاسا بنەڕەتییەکەی ئەو وڵاتەدا ڕێگەی خوێندن بە زمانی کەمینە نەتەوەکان داوە، وەکو پێشتر ئاماژەمان پێکرد، کەچی پەراوێزیان خستن و منداڵانی کورد و ئازەری و بەلووچ و تورک لە خوێندنی زمانە

زگماکییەکەیان بێبەشکران، تەنانەت سیستەمی دەسەڵات بەگشتی و بەشی هەرە زۆری بەناو ڕووناکبیرە فارسەکانیش زۆر بە توندی دژی خوێندنی هەر چەشنە زمانێکی غەیرە فارسین و پێیان وایە خوێندن بە زمانەکانی کوردی و ئازەری و تورک و بەلووچ دەبێتە هۆی پارچە پارچەبوونی وڵاتەکەیان[٨].

لێرەدا گەرەکە باکگراوندێکی خێرا بۆ خوێندن بە زمانی کوردی لە کوردستانی ئێراندا بکرێت، بەو واتایەی بگەڕێینەوە بۆ سەرەتاکانی ڕژێمە جیاجیاکانی ئێران.

لە سەردەمی پەهلەوی یەکەمدا لە ساڵی ١٣٠٤ (١٩٢٥) کاتێ ڕەزا شا بوو بە شای ئێران، کەوتە دژایەتیکردنی زمان و کلتووریی نەتەوە نافارسەکانی ئێران[٩]، ئەوەبوو ڕەزا شا زمانی فارسیی بەسەر زۆرینەی خەڵکی ئێراندا سەپاند، کە فارس نین، واتە لەم مێژووەوە زمانی فارسی بوو بە تاکە زمانی فەرمیی ئێران و تاکە زمانێک بووە، کە لە پەروەردە و فێرکردن و کاروباری دەوڵەتدا بەکارهێنراوە[١٠]. بەمجۆرە زمانی فارسی نە تەنیا بوو بە زمانی (نەتەوەیی) نەتەوەی ئێران، بەڵکو هەموو زمانەکانی دیکەی وڵات قەدەغەکران و ڕێگەی چاپکردنی کتێب و دەرکردنی ڕۆژنامەش تەنیا بۆ زمانی فارسی بوو، زمانەکانی ئازەری و کوردی و عەرەبی و بەلووچی و تورکی وەک دیالێکتی زمانی فارسی دانران [١١].

لە سەردەمی پەهلەوی دووەمیش کاتێ محەمەد ڕەزا شای پەهلەوی هاتە سەر تەخت، کە هاوکات بوو لەگەڵ پێکهێنانی کۆماری کوردستان لە شاری مەهابادی ڕۆژهەڵاتی کوردستان، دواتر محەمەد ڕەزا شا بە پشتیوانی ئەمریکا و ئینگلیز، کۆماری کوردستانیان ڕووخاند و کۆتایی بەو سەردەمە زێڕینەیان هێنا، کە بۆ زمانی کوردی هاتبووە کایەوە، بەهۆیەوە محەمەد ڕەزاشاش وەک

باوکی، سیاسەتی زاڵکردنی زمانی فارسی و سەپاندنی وەک تاکە زمانی خوێندن لە ئێراندا درێژەی پێدا .[١٢]

دوای سەرکەوتنی شۆڕشی گەلانی ئێران لە ساڵی ١٩٧٩، کەمینەنەتەوە بندەستەکانی ئێران هیوایەکیان لە دڵدا گەڕابووەوە، کە مافە سەرەتایی و مرۆییەکانیان بۆ دابین بکرێ، بەڵام زۆر زوو ئەو خەونە شیرینەیان لێ کرایە تراویلکەیەکی سامناک[١٣]، چونکە کۆماری ئیسلامی ئێرانیش ڕێگەی نەدا خوێندن جگە لە زمانی فارسی بە زمانەکانی تر بکرێت، ئەگەرچی لە دەستووریش ڕێگەی بە خوێندن بە زمانەکانی کەمینە نەتەوەکان دابوو، بەڵام جێبەجێی نەکرد. کەواتە خوێندن بە زمانی دایک و زگماکی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان هەروەک ئاواتێک مایەوە و دەسەڵاتدارانی ئێران تا ئێستاشی لەگەڵدا بێت، ئاوەڕیان لەم ماددەیەی دەستووری وڵات نەداوەتەوە و هیچ هەنگاوێکیان بۆ جێبەجێکردنی ئەم ماددەیە نەداوە[١٤]. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و خەمخۆرانی زمانی کوردی چەندین هەوڵیان داوە بۆ خوێندن بە زمانی کوردی، لەوانە لە سەردەمی بزووتنەوەکەی سمکۆی شکاکدا قوتابخانەیەک بە زمانی کوردی کراوەتەوە، بەجۆرێک بەر لە دەستپێکردنی شەڕی یەکەمی جیهانی، سمکۆی شکاک لەگەڵ عەبدولڕەزاق بەگ هاوکار و هاوبیر بوون، عەبدولڕەزاق بەگ پرۆژەیەکی گەورەی بە مەبەستی ڕێکخستنی ڕاپەڕین و پێکهێنانی کوردستانێکی سەربەخۆ لە مێشکدا هەبوو و بە پشتیوانی سمکۆ دڵگەرم بوو، هەر بە هاوکاری ئەویش بوو یەکەمین قوتابخانەی کوردی لە شاری (خوێ) کردەوە، کردنەوەی ئەم قوتابخانەیە لە ٢١ی تشرینی یەکەمی ١٩١٣، ڕووداوێکی گرنگ و مێژوویی بوو، یەکەمجار بوو کە منداڵانی کورد دەیانتوانی بە زمانی زگماکی خۆیان بخوێنن، هەر بۆیە بەم بۆنەیەوە ڕێوڕەسمێک پێکهات، لەو ڕێوڕەسمەدا

عەبدولڕەزاق و سمکۆ وتاریان پێشکەش کرد و بەگەرمی سوپاسی هاوکاری ڕووسەکانیان کرد[١٥]. هەروەها (حیزبی دیموکراتی کوردستان ـ ئێران) چەندین دەزگا و دامەزراوی تایبەتییان بۆ کردنەوەی قوتابخانە لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی هێزی پێشمەرگە پێکهێنا و خوێندن بە زمانی کوردی دەستی پێکرد، واتە بۆ ماوەی (٣ ـ ٤) ساڵ لە بەشێکی بەرچاوی ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان خوێندن بە کوردی لە قوتابخانەکاندا هەبوو، بەجۆرێک لە ساڵی خوێندنی ١٣٦٠ – ١٣٦١ (١٩٨١ – ١٩٨٢) کۆڕی پەروەردە و فێرکردنی سەرانسەری کوردستان سەر بە حیزبی دیموکراتی ئێران سەدان قوتابخانەی لە شارۆچکە و گوندەکانی ناوچە ئازادکراوەکانی کوردستانی ئێران کردەوە و، سیاسەتی داخستنی قوتابخانە و نەخوێندەواری هێشتنەوەی خەڵکی کوردستان لەلایەن کۆماری ئیسلامییەوە پووچەڵ کردەوە[١٦]، بەڵام بەداخەوە لە ساڵەکانی ١٣٦٣ و ١٣٦٤ هەتاوی (١٩٨٤ و ١٩٨٥ی زایینی)دا، هێزەکانی کۆماری ئیسلامی زۆربەی هەرە زۆری ئەو ناوچانەیان داگیرکردەوە، کە بە دەست هێزی پێشمەرگە و ڕێکخراوە سیاسییەکان بوون.[١٧]

لە ساڵی ١٣٦٣ هەتاوی (١٩٨٤ زایینی) قەرارگای ڕەمەزان سەر بە سوپای پاسداران، دەزگایەکی بڵاوکردنەوەی بە ناوی (ئینتشاراتی سەلاحەدین ئەیوبی) لە شاری ورمێ دامەزراند، ئەم دەزگایە لە بەهاری ١٣٦٤ (١٩٨٥)ەوە گۆڤارێکی کوردیی بە ناوی (سروە) بڵاوکردەوە، کە لە سەرەتادا ئەم گۆڤارە هەر سێ مانگ جارێک دەردەچوو، دواتر بەشێوەی مانگانە دەردەچوو و، ئەم دەزگایە لە ساڵی ١٣٦٥ (١٩٨٦) (یەکەمین کۆنگرەی فەرهەنگ و ئەدەبی کوردی) لە شاری مەهاباد پێکهێنا[١٨].

لە زانکۆی (ئازادی) لە شاری سنە، لەگەڵ دەستپێکردنی ساڵی نوێی خوێندنی ١٣٧٨ – ١٣٧٩ (١٩٩٩ – ٢٠٠٠)دا ڕاگەیەندرا، کە کۆماری ئیسلامی

ڕێگایداوە لە زانکۆی ئازادی شاری سنە، یەکەی خوێندنی زمانی کوردی دابنرێت و لە کورد و غەیری کورد ئەو قوتابیانەی پێیان خۆشبێت، دەتوانن ئەو وانەیە بخوێنن. دیارە ئەم هەنگاوەی کۆماری ئیسلامی ئێران وەنەبێ شتێکی تازە و داهێنراو و نوێ بێت، بەڵکو لە سەردەمی شادا، هەم لە زانکۆی تاران و هەم لە زانکۆی تەورێز، چەند یەکەیەکی زمان و ئەدەبیاتی کوردی دەخوێندرا، تەنانەت زانکۆی تەورێز، کۆمەڵێک نامیلکە و پەرتووکی کوردیی، کە کۆکراوەی ئەدەبیاتی فۆلکلۆری کوردی بوون بە چاپ گەیاند [١٩].

لەساڵی ١٣٧٩ (٢٠٠٠) لە شاری مەهاباد ناوەندی (سۆما) دامەزرا، دواتر ئەم ناوەندە لقی لە شارەکانی دیکەی کوردستانی ڕۆژهەڵات کردەوە، وەکو شارەکانی (سەردەشت، نەغەدە، پیرانشار، سنە، سەقز، شنۆ، بۆکان.... هتد)، ئەم ناوەندە چەندین جار داوای خوێندن بە زمانی کوردی لە قوتابخانەکاندا خستۆتە بەردەستی کاربەدەستانی کۆماری ئیسلامی ئێران[٢٠]، بەجۆرێک ئەم ناوەندە لە سەرەتای دروستبوونییەوە تا ئێستا زیاتر لە (١٠) نامەی بۆ سەرکۆمار، وەزارەتی پەروەردە و وەزارەتی ئیرشاد و شووړای بەرزی شۆڕشی فەرهەنگی ڕەوانە کردووە، کە لە پاش دانپێدانانی ئەم ناوەندانە، گەڕاونەتەوە بەر دەستی ئەنجوومەنی باڵای ئاسایشی نەتەوەیی و دوایی بێ وەڵام ماونەتەوە [٢١].

زۆر لە زمانەوانانی ڕەگەزپەرستی فارس پێیانوایە لە ئێران لە یەک زمان زیاتر نییە و ئەویش زمانی فارسییە، لەوانە (سادق کیا)، کە مامۆستای زمانی پەهلەوییە، لە وتویێژێکیدا لەگەڵ ڕۆژنامەی (کیهان)ی چاپی ئێران، کە لەژێر سەردێری (در ایران فقگ یک زبان وجود دارد) (لە ئێران تەنیا یەک زمان بوونی هەیە) بڵاوبۆوە، دەڵێت: لە ساڵنی ڕابردوودا هەوڵدراوە هێندێک دیالێکتی ئێرانی وەکو زمانی کوردی پێیان بنووسرێت و ئەدەبیاتیان بۆ پێکبێنن، لەو

تێکۆشانەدا، کە مەبەستەکەی سەرنخوونکردنی دەسەڵاتی زمانی فارسییە، دەرکەوتووە کە ئەو دیالێکتانە توانای دانانی وشەی زانستیی و ئایینی و کولتوورییان نییە و دەبێ ئەو وشانە لە فارسی یان زمانی دیکە وەربگرن .[٢٢]

(سادق کیا) لە درێژەی قسەکانیدا ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە کوردی و بلووچی زمان نین، بەڵکو دیالێکتی فارسین، هەروەها عەرەبی و تورکی و ئەرمەنیش زمان نین و دەبێ وەکو دیالێکتی فارسی دابندرێن، لەبەر ئەوەی زۆربەی وشەکانیان لە فارسی وەرگرتووە. کەواتە سادق کیا لێرەدا بانگەشە بۆ پڕۆژە و سیاسەتی بە دیالێکتکردنی زمانی غەیری فارسی دەکات، ئەو سیاسەتە ژیانی ڕۆشنبیریی و ژیانی ڕۆژ بە ڕۆژی بەگوێرەی زمان دابەش دەکات و لە یەکتریان دادەبڕێت و، زمانی فارسی دەکاتە زمانی (کلتووری بەرز)، واتە زمانی ڕۆشنبیری بۆ خوێندن و نووسین، زانست، هونەر، ئەدەبیات، پەروەردە و ڕاگەیاندن. زمانی کوردی و زمانەکانی دیش دەکاتە دیالێکتێک کە تەنیا شیاوی بەکارهێنانن لە ژیانی ڕۆژانەدا، ئەویش هەر بە شێوەی زارەکی[٢٣]. کەواتە ڕژێمی فارسیی لە ئێران ئینکاری بوونی فرەزمانی خەڵکی ئێران دەکات و دەیەوێ بە زۆرەملێ بیسەلمێنێت، کە لە وڵاتی ئێراندا هەر یەک زمان هەیە و ئەویش زمانی فارسییە و زمانەکانی دی دیالێکتی فارسین!، کە ئەمە بەداخەوە دوورە لە ڕاستی و بۆچوونێکی نازمانەوانی و ناڕۆشنبیریی و نازانستییە دەرهەق بە زمانەکانی گەلانی ئێران دەیکات، بەجۆرێ ئەم بۆچوونانە تەنیا خزمەت بە بیری ناسیۆنالیزمی ڕژێمی فارسی دەکات، کە بیرێکی توندڕەوی نازانستیی و نازمانەوانییە.

ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ سەرەتاکانی ستانداردکردنی زمانی فارسی، ئەوە دەبینین بە چەندین هەوراز و نشێودا ڕۆیشتووە. لە سێ سەدەی یەکەمی کۆچیدا، زمانی عەرەبی وردە وردە زمانی پەهلەویی لادا و بۆ خۆی ئەرکی

ئەوەی گرتە ئەستۆ، بەڵام لە سەردەمی دروستبوونی دەوڵەتی نیمچە سەربەخۆیی تاهیریان و دەوڵەتە سەربەخۆکانی سەفاریان و سامانیان، ئەو زمانەی پێی دەگوترا دەری، یان فارسی دەری، کەم کەم ئەرکەکانی زمانی عەرەبی گرتە ئەستۆ، زمانی پەهلەوی کە بەدرێژایی دەوڵەتی ساسانی زمانی ڕەسمیی ئێران بوو، بوو بە دوو شێوە: یەکیان ئەو شێوەیەی لە کتێبەکانی زەردەشتی و پەندنامە و دەقە ئەدەبییەکانی کۆتایی ساسانی و سەرەتای ئیسلامدا دەبینرا، ئەوەی تریش زمانی دەرییە، کە بریتی بوو لە زمانی ئاخاوتنی خەڵکی پایتەخت و چەند شارێکی دیکە لە کۆتایی سەردەمی ساسانیدا.[٢٤]

زمانی پەهلەوی لە کۆتایی دەوڵەتی ساسانیدا، زمانێکی زیندوو نەمابوو و تەنها لە نووسیندا بەکاردەهات و، لە بەرانبەردا زمانی دەری بوو بوو بە زمانی قسەکردن و لە نووسیندا بەکار نەدەهات، دەربارەی سەرهەڵدانی (دەری)، ڕای جیاواز هەیە، هەندێک دەڵێن: لە (مەرو) پەیدابووە و، هەندێکیش وەکو (ئەشپولەر) پێیان وایە لە سەردەمی ئیسلامدا سەری هەڵداوە، (بەهار) پێی وایە لە خوڕاسان سەری هەڵداوە و لەگەڵ زمانی خەڵکی بەڵخ و بوخارا و زمانی سەغدی یەکێکە، (زیعەللا سەفا) لەو باوەڕەدایە زمانی دەری پاشماوەی زمانی پارسییە. عەلی ئەشرەف سادقی هەموو ئەو بیروڕایانە ڕەتدەکاتەوە و بۆچوونی ((یان ڕیپکا))ی پێ لە هەمووان ڕاستترە، کە پێی وایە بناغەی زمانی (دەری) لە دیالێکتەکانی ناوچەکانی باشووری ئێرانن، کە هەر لە سەردەمی ساسانییەوە لەژێر کاریگەریی دیالێکتە جیاوازەکانی ئێران، بەتایبەتی دیالێکتەکانی ناوچەی ماد لە ڕۆژئاوای ئێران بوون، کە ئەوانیش بۆ خۆیان لە سەدەی دووەمی پێش زایینییەوە بەتوندی لەژێر کاریگەریی زمانی پارسیدا بوون. گەلێک هۆکار بوونە هۆی بڵاوبوونەوەی ئەو زمانە لە خوڕاسان، وەکو پاشەکشەی زمانی پارسی لە خوڕاسان و دەست بەسەرداگرتنی تەواوی

ساسانییەکان بەسەر ئەو پلانەدا، لە دوای ڕووخانی دەوڵەتی هەیتەلی لە سەردەمی ئەنەوشیڕواندا لە سەدەی شەشەمی زایینیدا و هاتنی کۆچەرانی مانی لە ترسی ساسانیان و کۆچکردنی زەردەشتیان لە ژێر فشاری عەرەباندا .[٢٥]

بەهەر حاڵ ئەو زمانەی کە هاوکات لەگەڵ دامەزراندنی یەکەمین دەوڵەتەکانی ئیسلامی لە خوراسان و وڵاتی ئەودیوی ڕووبار و سیتان، شتی پێ نووسرا، (دەری) بوو، هەرچەندە هەندێک نیشانە هەن دەریدەخەن کە (دەری) هاوشێوەکانی لە خوراسان و وڵاتی ئەودیوی ڕووبار پێیان گوتراوە (دەری) و لە ئەهواز و بەسرە و لە سەرانسەری باشووری ئێران برەوی هەبووە و، چەندین وشە و فرێزی ئەو زمانە لەسەر زاری کەسانی وەکو موعاویە، ئیبن مەرفرەغ، حەجاجی کوڕی یوسف، قوتەیبەی کوڕی موسلیمی عومانی شاعیر بەکارهاتوون، کە نیشانەی بەکارهێنانیەتی لە زۆر ناوچەی ئێراندا. یەکەم دەرکەوتنی نووسینی ئەو زمانە لە ڕۆژهەڵاتی ئێران لە ئەودیوی ڕووبار سەری هەڵداوە، لەو سەردەمەدا هەر زمانێک ویستبای بگاتە پایەی ستانداردیی، دەبوو نەیارێکی بەهێز لە مەیدان وەدەرنێت، کە زمانی عەرەبی بوو، کە لەو کاتەدا هەموو نووسینێکی ئیداریی و ئایینی و زانستی و ئەدەبی پێ ئەنجام دەدرا، هەڵبەت زمانی عەرەبی بۆ خۆشی نەیارێکی گەورەی وەکو زمانی پەهلەوی لەسەر ڕێگەی دیالێکتەکانی ئێران وەلانابوو و زەمینەی گەشەکردنی ئەوانی خۆش کردبوو. زمانی عەرەبی، زمانی پەهلەوی سەرەڕای هەبوونی نەریتی دوور و درێژی نووسین و سووربوونی زەردەشتیان لەسەر پاراستنی پایەکەی، لە مەیدان وەدەرنابوو و بۆ خۆی جێگای گرتبۆوە.[٢٦]

زمانی (فارسی دەری) ئەوکاتە بوو بە زمانی ستاندارد، کە یەکەم شیعری ڕەسمی بەو زمانە گوترا و یەکەم پەخشانی پێ نووسرا، هەروەها شێوەی (دەری) لە ڕێگەی شیعری ڕوودەکی و فیردەوسییەوە وەک زمانی ئەدەبی

بەکارهات، کە لە ناوچەی ژووری ڕۆژهەڵاتی ئێران بووە و بەتایبەتیش شانامەی فیردەوسی ڕۆڵێکی کارای لەوەدا گێڕا، کە ببێتە هۆی ئەوەی ئەدەبیات بەو شێوەیە ببووژێنێتەوە و شێوەکەش ببێتە زمانی ئەدەبی سنوورێکی فراوان[٢٧]. بێگومان شاری (شیراز)یش کە مەڵبەندی شیعری حافز و پەخشانی سەعدی بوو، هەروەها یەکێکە لە سەرچاوەکانی ئەو زمانە ئەدەبییە یەکگرتووەی ئەمڕۆی فارسی، کە تێکەڵەیەکە لە شێوەی شیراز و تاران، دیارە بە بوونە پایتەختی تاران، دەسەڵاتی ڕامیاریش تێکەڵ بە زمانە ئەدەبییەکەی شیراز بووە و ئەو زمانە ئەدەبییە یەکگرتووەی لێکەوتۆتەوە، کە ئێستا فارسەکان پێی دەنووسن و دەخوێنن[٢٨]. دوای دامەزراندنی (خانەی هونەر)، وردە وردە چەند قوتابخانەیەکی دیکەش پەیدابوون و لەو سەردەمەدا نووسینی کتێبی دیکەش پەیدابوون و لەو سەردەمەدا نووسینی کتێبی خوێندن لە بەشە جیاجیاکاندا وەکو پێویستییەک هاتە پێش و ئەوەش بوو بە هۆی سەرهەڵدانی چەندین وشە و زاراوەی نوێ لە زمانی فارسیدا. ئەو قوتابخانانە بوونە هۆی پەرەگرتنی خوێندەواریی گشتی لە نێو خەڵکدا و زۆربەی خەڵک دەیتوانی بنووسێ و بخوێنێتەوە و لەسەر مەسەلەکان بۆچوونیان هەبێت. بەکارهێنانی زمانی خوێندەوارانیش کاریگەرییەکی گەورەی کردە سەر زمانی فارسی، خوێنەری نووسین لەچاو پێشوو گۆڕانی بەسەرداهات. بەشێکی کەمی خەڵکی دەربار و چینی سەرێ بوون، کە خوێنەری بەرهەمی جاران نووسەران بوون، بەڵام ئەمجارە ژمارەی خوێنەران زۆر زیادی کرد و ئەمەش بوو بە هۆی ئەوەی نووسەرانیش گۆڕان لە زمانی نووسینیاندا بکەن و نووسەران بۆ کۆمەڵە خەڵکێکیان دەنووسی، یان بۆ خۆیان دەیانخوێندەوە یان خەڵک بۆی دەخوێندنەوە، لەبەر ئەوە مەجبووربوون بە زمانێک بنووسن کە بەشی زۆری خەڵک تێی بگات. پەرەسەندنی چاپیش گۆڕانی گەورەی لە زماندا بەدەستهێنا، بەرهەمی شاعیران و نووسەرانی گەورەی ئێران سەرەتا لە قەڵەمڕەوی

عوسمانی و هیندستان چاپ کران، پاشان وردە وردە چەندین چاپخانە لە ئێران دامەزران کە سەرباری چاپکردنی بەرهەمی ئەدەبی کۆن، لە دوای (مەشروتە) بوونە هۆی بڵاوبوونەوەی ڕۆژنامە و گۆڤاریش. یەکێک لە نیشانەکانی دیاری شارستانی ئەوروپا زانکۆکان بوون، لە ئێرانیش دامەزراندنی زانکۆ بوو بە زەمینەخۆشکەری نووسین و وەرگێڕانی کتێبی زانستی بە فارسی و سەرەنجام ژمارەیەکی زۆر زاراوەی زانستی هاتە نێو زمانی فارسی .[٢٩]

لەبەر ئەو گۆڕانکارییانەی لە بوارە جیاوازەکانی ژیاندا لە سەردەمی (مەشروتە) و دوای ئەودا ڕوویاندا، زمانی ستاندارد لەو سەردەمەدا چەندین کار و ئەرکی دیکەی بە ئەستۆ دەگرت و، زۆر لە نوێخواز و پەرەپێدەرانی زمان و کۆمەڵناسان، بە وەلانانی سەرمەشقەکانی زمانی ئەدەبی، هەوڵیاندا بە پەرەپێدانی زمانێکی سادە و بەهێز، پەرەگرتنی کۆمەڵایەتی ئەو زمانە بێننەدی. گۆڕانکارییەکانی سەردەمی مەشروتە لە ڕووی بەهێزیی و قووڵیی گۆڕانە کۆمەڵایەتییەکانەوە، چ فەرهەنگی و چ کۆمەڵایەتی، بەجۆرێک لە شۆڕش حیساب دەکرێن، ئەو شۆڕشە چەندین ئەنجامی زمانەوانی گەورەشی لێکەوتەوە، کە نیشانە و بەرهەمی گۆڕانکاریی سیاسی و کۆمەڵایەتی بوون.

لە دوای سەفەویان، ماوەیەک ئێران لە ژێر دەستی ئەفغانەکان بوو، بەڵام زۆری پێ نەچوو (نادر شا) لەناوی بردن و حکوومەتەکەیان ڕووخاند، پاشان زەندییەکان لە ئێران بوونە فەرمانڕەوا و، سەرەنجام قاجارییەکان بەسەر زەندییەکاندا زاڵ بوون و کۆتاییان بە بێسەرەو بەرەیی هێنا و تارانیان کردە پایتەخت، ئەمەش بوو بە هۆی ئەوەی شاعیر و نووسەر و ڕۆشنبیران لە هەموو لایەکی ئێرانەوە ڕوو بکەنە تاران و، تاران بوو بە شوێنی کۆبوونەوەی بژاردەکانی وڵات، کە لە شار و ناوچە جیاوازەکانی ئێران ڕادەهاتن و زمانی زگماکیان لێکجیابوو و زۆربەیان کاربەدەستی گەورەی دەوڵەت بوون، ئەوانە

وردە وردە بوونە چینێکی نوێی کۆمەڵایەتی لە تاران، لەبەر ئەوەی زمانی زگماکیان جیاوازبوو، لەبەر ئەوە لە گفتوگۆی خۆیاندا جۆرە زمانێکیان بەکاردەهێنا، کە لە زمانی ستاندارد و سەرمەشقە ئەدەبییەکانی پێشووی زمانی فارسی پێکهاتبوو، ئەو زمانە نوێیە پێی دەگوترا ((لەفزی قەڵەم))[٣٠]. هەروەها هۆکاری کۆمەڵایەتی و ئابووری وایان کرد، خەڵک زۆر ڕوو لە شارەکان بکات و لە ئەنجامدا شارەکان گەورە بن، ئەو خەڵکە کۆچەرە وردە وردە لە شارەکاندا چینێکی کۆمەڵایەتی تازەیان پێکهێنا. ئەو چینە مامناوەندییە بە فێربوونی خوێندەواری و زانست دەیانەویست چینە کۆمەڵایەتییەکەیان پێش بخەن. پەیوەندی سیاسی و فەرهەنگی و بازرگانی کە لە سەردەمی سەفەویەکانەوە دەستی پێکردبوو، لە سەردەمی قاجاریاندا زیادی کرد، زۆربەی ئێرانییەکان سەفەریان بۆ ئەوروپا کرد و شارەزای ژیاری ئەوروپا بوون، زانست و شارستانی نوێی ئەوروپا سەرنجی ئێرانیانی ڕادەکێشا، زۆر بیرمەندی ئێرانی کە تامەزرۆی ئەو شارستانییەتە بوون، فێری زمانەکانی ئەوروپا بوون و دەستیان کرد بە وەرگێڕانی بەرهەمە زانستی و فیکری و ئەدەبییەکانی ئەوروپا. ئەو بابەتە لە دوو ڕووەوە بۆ زمان بە بایەخ بوون، یەکێکیان ئەوەبوو کە ئەو بەرهەمە وەرگێڕدراوانە کاریگەرییەکی قووڵیان کردە سەر وشە و پێکهاتەکانی زمانی فارسی، ئەویتریشیان ئەوە بوو کە لە زۆر بواری فەرهەنگیدا، لەوانەش زمان، شێوازی بیرکردنەوەی ئێرانییەکان بەو هۆیەوە گۆڕانی بەسەردا هات [٣١].

وەرگرتنی ئەو شارستانییەتەی ئەوروپا و گۆڕینی سیستەمی فێربوونیان بە پێویست دەزانی، لەبەرئەوە (خانەی هونەر) بە هەوڵا و کۆششی (ئەمیر کەبیر) دامەزرا، ئەو بەش و زانستانەی کە لەو (قوتابخانە)دا دەخوێنران و شێوازی وانە گوتنەوەشی بۆ ئێران تەواو تازە بوو، زۆربەی مامۆستاکانی (خانەی

هونەر) لە ئەورووپاوە هاتبوون و چەندین وشە و زاراوەی نوێیان خستە نێو زمانی فارسی و ئەوانەی لەوێ خوێندنیان تەواو دەکرد، وردە وردە بوونە چینی ڕۆشنبیری کۆمەڵ و بە وەرگێڕان و نووسینی کتێبی زانستی و فیکری، بوونە هاریکاری گۆڕانە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانی ئێران .[٣٢]

پەراوێز و سەرچاوەکان

-*سەرەتا باسی ئێران و تورکیا و سوریا دەکەین، لەبەر ئەوەی سێ پارچەکەی تری کوردستان دەکەوێتە ئەم سێ وڵاتەوە، بۆیە هەر لەوێ باسی ڕەوشی زمانی کوردی لەپاڵ زمانی ڕەسمی ئەم سێ وڵاتە دەکەین.

1. کەریم ئەحمەد محەمەد داودی (٢٠١٠)، کورتە ئینسکلۆپیدیای جوگرافیای جیهان، بەرگی یەکەم ، ل ١٢٧ – ١٢٩.

2. عەلی کەندی (٢٠٠٨)، ئینسکلۆپیدیای کوردستان و جیهان، چاپی دووەم، هەولێر، ل ٩٧.

3. یان یەرپە (٢٠٠٤)، دابەشکردنی دەسەڵاتەکان لە ئێران، و: فایەق سەعید، دەزگای ئاراس، هەولێر، ل ٣١.

**- لێرەدا وشەی (قەومی) لە ئێران نەتەوە ناگرێتەوە، چونکە لە ئێران تەنیا فارس نەتەوەیە و، لە نەتەوە بچووکتر، (قەوم) دەگرێتەوە و، بە بڕوای فارسەکان کورد و عەرەب و تورک.... قەومن نەک نەتەوە!

4. دستور جمهورية ایران الاسلامیە، ط ١، طهران، ١٤٠٣ کۆچی.

5. دستور جمهورية ایران الاسلامیە، ط ١، طهران، ١٤٠٣ کۆچی.

6. بڕوانە: محمد هماوندی (د)(٢٠٠٣)، تهدید الارض و اللغة في كوردستان - من هو المسؤول؟، دار هماوند للنشر والطبع، مطبعه رامان، سليمانية، ص ٩٦. جريدة الحياة اللندنية، عدد (١٠٧٢٩)، ١٩٩٢/٦/٢٥، صحيفة (صوت الكويت اللندنية)، ١٩٩٢/٦/٢٣.

7. بەرنامە و پێڕەوی نێوەخۆیی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران، پەسندکراوی کۆنگرەی چواردەهەم (کۆنگرەی گەشەکردن و بە جەماوەریترکردنی خەبات)، ١٠ – ١٤ی ئەیلوولی ٢٠٠٨، ل ٦ – ٧.

8. ڕەسوول سولڵتانی، زمانی زگماک لە ئێراندا، ڕ. هەولێر، ژ (٩٨٩)، ٢٠١١/٣/٩، ل ١٧.

9. قادر فەتاح ئەحمەد (٢٠١٠)، خوێندن بە زمانی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا، نامەی ماستەر، بەشی کوردی - کۆلێژی زمان - زانکۆی سەلاحەددین، ل ١٣.

10. هەمان سەرچاوە، ل ١٣ – ١٤، ئەویش وەریگرتووە لە: فاختە زمانی، سخنرانی در نشست کمیسیون عالی حقوق بشر سازمان ملل متحد در خصوصی مسائل اقلیتهای ملی، اتنیکی مذهبی و زبانی، سایت (اخبار روز)، ١٩ دیسامبەر، ٢٠٠٨.

11. ئیسماعیل عەبدولڕەحمان سەعید (٢٠٠٩)، ناسیۆنالیزمی ئێران (١٩٠٦ – ١٩٤١)، نامەی ماستەر، ل ١١٦.

12. قادر فەتاح ئەحمەد، هەمان سەرچاوە، ل ١٥.

13. ڕەسووڵ سولڵتانی، زمانی زگماک لە ئێراندا، ل ١٧.

14. قادر فەتاح ئەحمەد، هەمان سەرچاوە، ل ١٧.

15. هەمان سەرچاوە، ل ٢٥.

16. سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠.

17. هەمان سەرچاوە، ل ١٦.

18. هەمان سەرچاوە، ل ١٧.

19. بڕوانە: أ ـ قادر فەتاح ئەحمەد، هەمان سەرچاوە، ل ١٩ – ٢٠. ب ـ بەدرەدین ساڵح (٢٠٠٠)، بزاڤی ڕووناکبیری لە کوردستانی ئێران، مێژگرد، گ. ڕامان، ژ (٥١)، (٥)ی ئەیلوولی ٢٠٠٠، ل ١٦٠.

20. قادر فەتاح ئەحمەد، هەمان سەرچاوە، ل ٢٢ – ٢٣.

21. هەمان سەرچاوە، ل ٢٣.

22. ئەمیری حەسەنپوور(د)(٢٠١٠)، شۆڤینیسمی سۆرانی و ئەفسانەکەی، بەشی یەک: سەرەتاکان، هەفتەنامەی فەرهەنگ، ژ(٢٢)، چوارشەممە ٣ی مارسی ٢٠١٠، ل ١٠، ئەویش چاوپێکەوتنەکەی سادقی کیا لەم سەرچاوە وەرگرتووە: صادق کیا، در ایران فقط یک زبان وجود دارد، روزنامە کیهان، دوشنبە ١٨ی بەمن، ١٣٣٨ (١٩٥٩).

23. ئەمیری حەسەنپوور(د)، هەمان سەرچاوە، ل ١١.

24. ناصر قلی سارلی، زبان فارسی معیار، ل ٢٧٠.

25. سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٠.

26. هەمان سەرچاوە ، ل ٢٧٢.

27. جەمال نەبەز، زمانی یەکگرتووی کوردی، ل ٨.

28. عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ، سەرنجێ لە زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردی، ل ١٦.

29. هەمان سەرچاوە ، ل ٢٧٣.

30. ناصر قلی سارلی، زبان فارسی معیار، ل ٣١٠.

31. سەرچاوەی پێشوو، ل ٣١١ – ٣١٢.

32. هەمان سەرچاوە، ل ٣١٣ – ٣١٤.